

Epigrafia, informació i comunicació en el món romà: unes reflexions mínimes*

Javier Velaza
Universitat de Barcelona

RESUM

En aquest treball es fan algunes reflexions sobre la utilització de l'epigrafia al món romà com a eina d'informació i comunicació, parant atenció als motius que en van propiciar l'adopció, la difusió creixent de la informació per escrit en detriment de la informació oral i el debat existent a propòsit del grau d'alfabetització de la societat romana.

ABSTRACT

In this paper some reflections are made about the use of epigraphy as a tool of information and communication in the Roman world. Attention is paid to the reasons that favoured its adoption, the increasing diffusion of written information to the detriment of oral information and the existing debate around the literacy rate in the Roman society.

El protagonisme de l'escriptura en un món globalitzat *avant la lettre* com el romà fou tan gran que gairebé no hi va haver cap activitat pública, cap relació social, cap fet administratiu o jurídic ni, fins i tot, cap episodi de la vida quotidiana que no requerís o que no generés un document escrit, fos del tipus que fos. És cert que l'epigrafia en el seu concepte més estricte aborda només l'estudi d'una part del fet escripturari, deixant de banda el riquíssim món dels suports «tous», més rarament conservats; tot i així, allò que entra dins del seu àmbit competencial representa un *corpus* extraordinàriament abundós i variat, que necessitaria de moltes pàgines per tal de donar compte mínimament de la seva funció com a eina de comunicació i d'informació. Però, d'altra banda, constituïria un greu error metodològic el fet d'encarar una anàlisi de la dimensió comunicativa de l'escrit prenent com a referència només els textos epigràfics; en molts processos comunicatius del món antic

* Aquest treball s'inscriu en el Grup de Recerca Consolidat LITTEA (2005SGR105) i en el projecte «Escritura, cultura y sociedad en el *conventus Tarraconensis (pars septentrionalis)*: edición y estudio del *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)* II² 14.2» (FFI2008-02777/FILO).

—i del món modern, per cert— hi participaven textos escrits sobre suports diversos, que només la fragmentació de les nostres disciplines científiques separa en compartiments: d'un document d'arxiu —una acta de naixement, per exemple— versemblantment escrit en paper, se'n podia treure una còpia personal en una *tabella cerata* (fig. 1) i tots dos podien estar legitimats per una *tabula* en marbre exposada al fòrum.¹ Una cadena d'informació/comunicació d'aquesta mena generava, doncs, almenys tres documents sobre suports diferents, que, naturalment, resulta obligat considerar de manera conjunta.

La recerca sobre el fenomen epigràfic en la seva dimensió de fet comunicatiu és relativament recent. Partint dels treballs pioners d'alguns estudiosos italians, les línies de recerca s'han anat enriquint molt en els dos últims decennis fins a generar una bibliografia que, ara per ara, és ja molt abundant. Probablement els enfocaments més sovintejats són l'estudi de la *literacy*,² el de l'autorepresentació epigràfica,³ el de la relació del text amb d'altres llenguatges visuals⁴ i el de les formes de producció, transmissió i conservació del text epigràfic.⁵

Els usos de l'epigrafia al món clàssic i, singularment, al món romà, foren molt diversos. Des de la funció estrictament denotativa d'una lletra que, com a abreviatura d'un cognom, s'esgrafia a la base d'un plat, fins a la complexitat d'intencions informativa, comunicativa, autorepresentativa, ideològica i política de l'anomenada «reina de les inscripcions», les *Res gestae divi Augusti*, s'obre un immens ventall de possibilitats d'expressió escrita. La proporció entre informació, comunicació i propaganda personal —o comunitària— que hi ha a cada inscripció és diferent: a un epígraf monumental com el del Panteó (fig. 2), la quantitat d'informació real —aquest edifici ha estat fet per Marc Agripa al seu tercer consulat— és molt petita en comparació amb el contundent missatge publicitari del conjunt del monument; per contra, als epígrafs pintats sobre una àmfora referents al seu contingut i transport, la part informativa és clarament molt més alta (fig. 3). Una descripció de la cultura epigrà-

1. Un exemple prou semblant es pot trobar a Kelsey (1923).

2. Entre molts altres són interessants els treballs de Beard *et al.* (1991), Bowman i Woolf (1994), Cavallo (1991), Curchin (1995), Duncan-Jones (1977), Harris (1989), Macmullen (1982), Petrucci (1978), Poucet (1989), Pucci (1992), Salles (2004), Susini (1988).

3. ALFÖLDY (1991), ALFÖLDY i PANCIERA (2001), CORBIER (1987), SUSINI (1989), WOOLF (1996).

4. ARSLAN (1998), CORBIER (2006), ZANKER (1992 i 2000).

5. ACHARD (1991), ALBANA (2004), ANDREAU i VIRLOUVET (2002), BIANCO (1982), BRIZZI (1982), COUDRY (1994), ECK (1996), MANTOVANI (2000), PURCELL (2001), STAMBAUG (1978), SUSINI (1968), WHITE (1997).

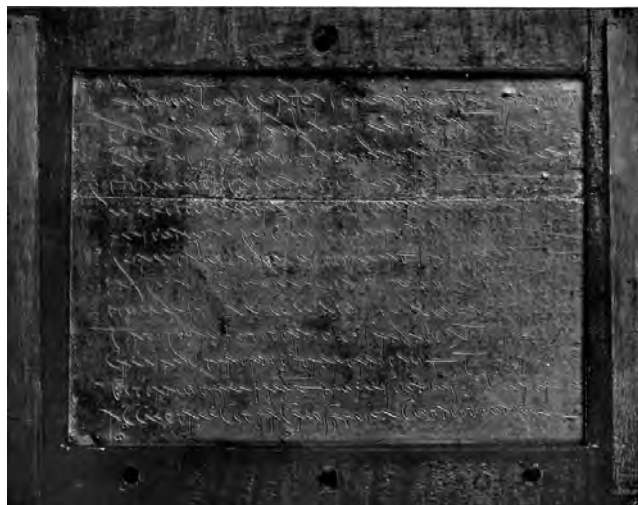

FIGURA 1. *Tabella cerata.*

FIGURA 2. Panteó, inscripció d'Agrippa.

FIGURA 3. Inscripcions sobre àmfora.

fica romana des del punt de vista de la proporció entre informació i autorepresentació ha de tenir en compte un ventall de factors d'ordre molt divers que, evidentment, excedeixen les possibilitats i els objectius d'aquestes pàgines. Ens conformarem, en conseqüència, amb l'esment d'algunes línies de debat que, al nostre parer, poden ser útils de cara a tractaments més profunds i amples de la qüestió.

ELS INICIS DE LA CULTURA EPIGRÀFICA ROMANA

No totes les cultures epigràfiques neixen per una mateixa raó ni es desenvolupen al llarg de línies semblants. Sabem, per exemple, que algunes societats han adoptat l'escriptura en un primer moment amb una finalitat eminentment pràctica, relacionada amb les activitats comercials o econòmiques, i que, només en un moment força posterior, han estès el seu ús a d'altres àmbits culturals; tanmateix, n'hi ha d'altres que han començat a escriure per motius i en contextos diferents i l'evolució escripturària de les quals requereix una descripció en termes distints.

Per tal de fer palesa aquesta diversitat de comportaments, podem esmentar la cultura ibèrica: a les acaballes del segle v aC, i en alguns punts on la relació comercial amb els grecs era particularment intensa, els ibers van imitar-ne la pràctica d'escriure cartes i documents mercantils que, sens dubte, agilitzaven notablement el desenvolupament de les seves activitats.⁶ Aquest hàbit escripturari tot just adquirit es va estendre a poc a poc sobre suports també relacionats amb la producció i el transport de mercaderies, com és el cas de les àmfores i potser d'alguns altres manufacturats ceràmics. Tanmateix, l'estructura social i política d'aquell món eminentment colonial no va propiciar l'extensió de l'escriptura a d'altres àmbits com el funerari o el públic:⁷ aquest fenomen només es produiria més tard, i per mitjà de la influència sobre la cultura epigràfica ibèrica d'un segon model, el romà, a partir del segle II aC.

El procés d'adquisició de l'escriptura va ser molt diferent al món celtibèric. Aquí la iniciativa no va partir de grups més o menys restringits de comerciants moguts per raons pràctiques, sinó de part de comunitats que van afegir un rètol identificador i, al mateix temps, autorepresentador, a les monedes

6. HOZ (1993); VELAZA (2002), p. 55-56.

7. Aquesta és, evidentment, una simplificació dels fets que permet excepcions; per a un tractament més detallat de la casuística, vegeu Hoz (1993).

FIGURA 4. Inscripció del *Lapis Niger*.

que encunyaven. De fet, el corpus d'epigrafia celtibèrica, tal com ara el coneixem, manifesta una evident desproporció en favor dels usos més o menys oficials de l'escriptura: les monedes, els bronzes jurídics i els documents d'hospitalitat avantatgen en representativitat suports i usos epigràfics més o menys privats.⁸

Per cloure aquest repertori d'exemples procedents de l'àmbit paleohispànic, podem recórrer també al testimoni de l'epigrafia sud-occidental o tar-tèssica, on l'adopció de l'hàbit escripturari sembla més o menys restringit a usos funeraris: les més de vuitanta esteles que se'ns han conservat preferentment a l'Algarve portuguès constitueixen la major part d'un corpus que es completa solament amb alguns exemplars sobre ceràmica.

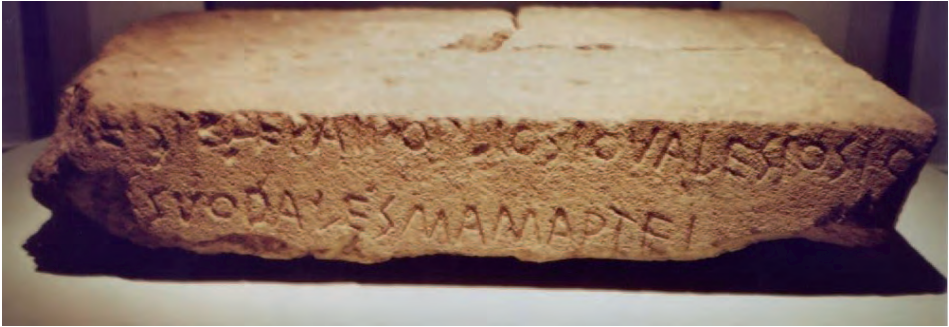
Naturalment, si volguéssim estendre aquesta galeria d'exemples a d'altres àmbits geogràfics, cronològics i culturals, podríem constatar la varietat de raons per les quals cada societat adopta l'escriptura i les diferències notables que es donen a l'evolució del fet escripturari en cadascuna.

Pel que fa al món romà, cal admetre que una descripció dels inicis de la seva cultura epigràfica requereix una especial prudència. Sabem que els documents més antics⁹ remunten al segle VII aC, al qual es poden datar, per exemple, la cèlebre inscripció del *Lapis Niger* (fig. 4)¹⁰ o la de la copa de plata de la *Tom-*

8. Només ara coneixem, per exemple, una carta comercial sobre plom: Lorrio i Velaza (2005).

9. WACHTER (1987), HARRIS (1989), p. 151; VINE (1993); cf. també HARTMANN (2005).

10. CIL I², 1.

FIGURA 5. *Lapis Satricanus*.

ba Bernardini:¹¹ però la quantitat d'epígrafs que se'ns han conservat dels dos segles següents és veritablement reduïda i suscita alguns dubtes quant a la seva representativitat. En efecte, entre els segles VI i V aC tenim el vas de Duenos¹², el *lapis Satricanus*¹³ (fig. 5), una base d'altar de Tíbur,¹⁴ una taula de bronze de Madonnetta (Lavínum),¹⁵ una ceràmica d'Ardea¹⁶ i un plat de Garigliano¹⁷ com única documentació. Evidentment, no resulta versemblant que una cultura epigràfica, sigui la que sigui, es mantingui durant dos segles i mig produint solament aquest corpus tan pobre. L'explicació s'ha de buscar, segons les hipòtesis més acceptades, en la pèrdua d'una part importantíssima del corpus original, que estaria constituït essencialment per inscripcions fetes sobre suports «tous», és a dir, sobre *tabellae ceratae*, sobre fusta, pell, etc. Si acceptem aquesta proposta, es justificaria la pobresa de la nostra documentació, però alhora se'ns plantejaria un problema secundari de gran repercussió per a la nostra anàlisi del naixement de la *literacy* a Roma: les inscripcions sobre suports «tous» respondrien a les mateixes funcions, als mateixos continguts i usos que les inscripcions conservades en suports duradors? O bé s'hauria verificat ja una especialització taxativa entre els epígrafs de tipus més o menys públic, religiós o d'autorepresentació —que es gravarien sobre pedra, bronze o ceràmi-

11. TORELLI (1967), p. 39.

12. CIL I², 4.13. CIL I², Add. 2832a.14. CIL I², 2658.15. CIL I², Add. 2833.16. CIL I².

17. VINE (1998), p. 257-262.

ca—, i els de caire privat, comercial o econòmic —expressats sobre suports més tous? Com és obvi, de la resposta que donem a aquesta dicotomia dependran les nostres possibilitats de descriure l'origen de la cultura epigràfica romana: si pensem que les moltes inscripcions perdudes responien, més o menys, als mateixos paràmetres que les poques conservades, estarem en disposició de dibuixar un quadre més o menys fiable de la situació; si, al contrari, la nostra opinió és que només comptem amb testimonis d'algunes de les molt diverses funcions de l'epigrafia arcaica, potser haurem de desistir de qualsevol intent d'oferir un panorama coherent per al primer horitzó de l'epigrafia romana.

Al nostre parer, val la pena fer un esforç d'optimisme en aquest sentit i pensar que allò que se'ns ha conservat representa, en una mesura raonable, allò que va ser escrit durant els primers segles de cultura epigràfica romana. Si és així, es constata en primer terme que la major part d'aquestes inscripcions sembla vinculada a un àmbit que podem denominar vagament com «religiós-públic»; aquesta atribució sembla adient per al *cippus* del *Lapis Niger*, per al vas de Duenos, per al *lapis Satricanus*, per a l'altar de Tíbur i per al bronze de Lavínum, i no és impossible que resulti també aplicable a la resta de les inscripcions del *corpus*. Per contra, cap dels exemplars invita a una interpretació d'un caire més «pràctic», en el sentit d'una dimensió comercial o econòmica de l'escriptura com la que hem trobat, per exemple, al món ibèric. D'aquesta manera, es pot dir que les manifestacions primerenques de l'escriptura a la cultura romana vindrien motivades per un impuls de tipus més públic que privat, i que en bona part tindrien relació amb expressions de la religiositat. I aquest predomini de la dimensió pública es palesa també a les inscripcions del segle IV aC: a la *Llei de les Dotze Taules*, per exemple,¹⁸ als *Annales Pontificum Maximorum* o als *Libri Sybillini* la funció de propaganda del poder elitista és molt més important i intensa que qualsevol altre propòsit.

En conseqüència, l'epigrafia arcaica romana es presenta com un fenomen escassament relacionat amb la necessitat d'informació de la comunitat o dels individus. Es podria dir fins i tot que la Roma arcaica es comporta en l'àmbit epigràfic a la manera de les ciutats-estat gregues, molt més com un estri de consolidació del poder polític mitjançant l'ostentació d'una identitat religiosa i l'autorepresentació de les elits, que com una eina d'informació pròpiament dita.¹⁹

18. La datació del document epigràfic de la *Lex duodecim Tabularum* al segle V aC no és acceptable: vegeu HARRIS (1989), p. 152-154.

19. HARRIS (1989), p. 154.

INFORMACIÓ ORAL VS. INFORMACIÓ ESCRITA

Tanmateix, unes necessitats bàsiques d'informació i de comunicació existien ja en aquest marc cronològic, però, versemblantment, estaven confiades a l'oralitat. Malauradament, la nostra capacitat de conèixer i descriure quin era l'abast, quines les modalitats i com es verificava la informació oral al món romà és molt exigua i depèn substancialment de com es vulgui interpretar un conjunt no gens abundant de referències indirectes.

Alguns dels testimonis més interessants es refereixen al món del dret: de bell antuvi, la comunicació oral de la llei —la seva verbalització, la *pronuntiatio*— no només era la forma natural de fer-la conèixer al poble, sinó també l'únic procediment mitjançant el qual la llei es podia considerar efectivament promulgada. És conegut a aquest respecte l'episodi que recorda Asconi a propòsit del tribú de la plebs Publius Servilius Globulus: «Is, ubi legis ferundae dies venit et praeco subiciente scriba verba legis recitare populo coepit, et scribam subicere et praeconem pronuntiare passus non est. Tum Cornelius ipse codicem recitavit» (Corn., 58.15-17). En aquest cas és manifest que la comunicació al poble de la llei es feia de manera verbal per part d'un *praeco* que llegia el còdex manuscrit per l'escriba.

Aquesta figura concreta del *praeco*, que encara ens és coneguda de forma deficient, degué desenvolupar una funció molt important en la comunicació urbana durant els primers segles de la República.²⁰ Les seves funcions eren múltiples: eren els encarregats de convocar i dirigir les subhastes (Hor., *Ars Poet.* 419; Cic., *ad Att.* XII.40, *de Off.* II.23), de moderar les assemblees públiques (Liv., III.47; Plaut., *Poen.* prol. 11) i els comicis (Cic., *c. Verr.* V.15, *pro Mil.* 35), de cridar els implicats en un judici (Suet., *Tib.* 11), de pregonar els jocs i proclamar els vencedors (Cic., *ad Fam.* v.12), de dirigir els funerals (Festus, s. v. Quirites; Suet., *Jul.* 84) i de fer pública la pèrdua d'alguna cosa (Plaut., *Merc.* III.4.78; Petron., 57).²¹ No és difícil imaginar la raó d'aquesta multiplicat funcional: el *praeco* era en realitat un càrrec al servei dels magistrats que verbalitzava públicament tot allò que calia fer conèixer als ciutadans, des d'allò que es podia trobar al mercat fins a les notícies que arribaven de fora de la ciutat.

Naturalment, una societat que encara pot confiar a un mecanisme comunicatiu d'aquesta índole la distribució de la major part de la seva informació,

20. Sobre els *praeco*nes, vegeu Hinard (1976), David (2003) i ara García Morcillo (2005).

21. SMITH (1875), s. v. *praeco*nes.

no pot ser més que una societat reduïda i primària. L'expansió territorial, política i cultural de Roma en els segles posteriors va provocar noves necessitats comunicatives i, de fet, un creixement exponencial dels processos escripturaris. Harris ha marcat el segle IV aC com l'inici d'aquest fenomen,²² però una data tan alta no s'adiu amb els testimonis conservats i preferiríem, per moltes raons, rebaixar-la al segle III aC. A partir d'aquell moment es produiria una redistribució gradual dels papers de l'oralitat i l'escriptura a la societat romana: cada cop un volum més elevat de les funcions de comunicació que requereien inicialment recursos orals s'anaven confiant a l'escriptura i l'epigrafia. Els documents comercials que emanaven de les abundants colònies establertes de nou, els tractats de pau, d'hospitalitat o de patronat amb d'altres pobles o comunitats, la burocràcia de l'administració de l'Estat, de les províncies, de les legions, en definitiva, tot un univers de documents exigien la plasmació per escrit, de vegades en més d'una còpia i en més d'un format. La ciutat mateixa començava a créixer geomètricament i acollia gent de moltes procedències diverses: la vida d'una megàpolis depenia en un grau cada cop més gran de la informació que hi arribava i, alhora, del fet que la informació que generava fos adequadament digerida per aquell teixit social. Sembla que va ser en temps de Cèsar quan es va establir el costum de publicar cada dia els *Acta diurna*, que han estat considerats com la primera manifestació de periodisme al món romà.²³ Alhora, es descobria el poder propagandístic de l'escriptura: les inscripcions honorífiques constituïen un veritable imaginari de *viri illustres* per a la comunitat; les inscripcions monumentals ostentaven orgullosament el nom de l'evergeta; fins i tot les inscripcions sepulcral parlaven tant o més de les virtuts dels vius que de les dels morts.

Tanmateix, no sembla que aquest creixement tan evident del fet epigràfic fos percebut pels propis romans en la seva veritable dimensió; no, almenys, fins al punt que es decidissin a desenvolupar una teoria de la comunicació epigràfica equivalent a la teoria de la comunicació verbal que constitueix la retòrica. De fet, les reflexions a l'entorn d'aquesta qüestió són poques i, en la majoria dels casos, tenen a veure més especialment amb la forma d'exposició dels epígrafs que amb la seva producció o la seva tipologia. Se sol recordar, a aquest respecte, el passatge final de la *Lex de piratis persecuendis* (101-100 aC), amb les seves indicacions amb relació a les còpies que se n'havien de fer i com s'havien d'exposar públicament:

22. HARRIS (1989), p. 154.

23. Hernando CUADRADO (2007).

huiusque] legis exemplum mittito ad urbes ciuitatesque ad quas ex hac lege [litteras] mitti [oportet curatoque, quod eius rei] fieri poterit, quas litteras ex hac lege ad quoscumque mittet uti ex [hac] lege reddantur, [atque, uti eis consuetudo erit,] ad quos litterae ex hac lege missae erunt, in tabula ahenea litterae incisae, [siue minus uel in lapide marmoreo uel etiam] in tabula dealbata, uti in urbibus pro[ponantur siue in templo] siue in foro palam, unde de plano [recte] legi possint.

I tenim també notícies de com, de vegades, es feia exactament el contrari d'allò que indicava aquest text, amb la finalitat que la lectura d'un text determinat esdevingués impossible.

LA SOCIETAT ESCRITA

Com és ben sabut, Roma viu a partir d'August una eclosió epigràfica que es pot qualificar d'espectacular.²⁴ Els carrers de l'urbs i, de la mateixa manera, els de les principals ciutats de l'Imperi, es van omplir d'epígrafs incisos, amb *litterae aureae*, pintats, esgrafiats, sobre tot tipus de suport i amb tot tipus de finalitat. Les oficines epigràfiques no descansaven, però tampoc l'*scriptor* espontani, que esgarrapava sobre el primer tros de mur que tenia al seu abast un vers de Virgili, una declaració d'amor o una obscenitat. La imatge de les parets pompeianes és sens dubte la que hem d'extrapolar al paisatge epigràfic de qualsevol ciutat romana (fig. 6). Però hem d'afegir-hi els marbres, els bronzes, els ploms, els anells d'or o de plata, les fustes, les monedes, les ceràmiques, els mosaics, els estucs, les *tabellae ceratae* o *dealbatae*, la pell, i així qualsevol material o superfície capaç de contenir lletres marcades amb qualsevol procediment. A Ovidi i a Petroni es parla constantment d'inscripcions amb la naturalitat que es dona al més freqüent i quotidià dels elements. Tot era confiat a l'escriptura en aquell món que en època de Trajà assoliria els límits de la seva grandària.

Ara bé, qui era capaç de llegir i comprendre tot aquell món escrit? El debat sobre la *literacy* al món romà és encara lluny d'estar tancat. Harris va determinar que a la Itàlia del final de la República i dels inicis de l'Imperi, la població amb capacitat de llegir i d'escriure no devia arribar al 15 %, i que aquest percentatge quedaria reduït al 10 % en el cas de les dones i de la resta

24. ALFÖLDY (1991).

FIGURA 6. Inscripcions parietals de Pompeia.

dels territoris imperials.²⁵ En el mateix sentit d'un grau molt baix d'alfabetització s'han pronunciat d'altres autors com Breveglieri, Poucet, Arslan o Salles.²⁶ Tanmateix, n'hi ha d'altres que han posat en dubte la fiabilitat d'aquests resultats estadístics, com Humphrey²⁷ o Cavallo.²⁸ Susini, per la seva part, ha postulat que almenys hi hauria un nombre considerable de gent capaç de *compitare per via*,²⁹ és a dir, de llegir-ho tot i que fos molt a poc a poc, i que, d'altra banda, hi hauria en la major part dels casos persones que ajudarien els analfabets a entendre els textos.³⁰

Alguns d'aquests autors han assenyalat ja la paradoxa que suposa un món amb un predomini tan gran de l'escriptura i alhora ple de persones analfabetes. És que, potser, les persones que sabien escriure feien un ús quasi obsessiu de la seva habilitat, i deixaven textos a tot arreu que gairebé ningú podia desxifrar? O bé estem equivocats i la *literacy* era un fet molt més estès al món romà que no pas el que alguns estan disposats a acceptar? I, sobretot, aquell estat que tot ho confiava a l'escriptura hauria pogut funcionar si un contingent molt elevat dels seus habitants no hagués estat constituït per «alfabetitzats funcionals»? I és que, des del meu punt de vista, el «romà mitjà» de l'època imperial no devia distar massa del prototip encarnat per aquell per-

25. HARRIS (1989).

26. BREVEGLIERI (1985), POUCKET (1989), ARSLAN (1998), SALLES (2004).

27. HUMPHREY (1991).

28. CAVALLO (1991).

29. SUSINI (1988).

30. SUSINI (1989).

sonatge de Petroni, que s'exclamava no sense orgull: «Non didici geometrias, critica et alogas naenias, sed lapidarias litteras scio, partes centum dico ad aes, ad pondus, ad nummum».³¹

BIBLIOGRAFIA

- ACHARD, G. *La communication à Rome*. París, 1991.
- ALBANA, M. «I luoghi della memoria in età repubblicana: templi e archivi». *Annali della Facoltà di Scienze della Formazione*, núm. 2 (2004), p. 9-53.
- ALFÖLDY, G. «Augusto e le iscrizioni: tradizione e innovazione. La nascita dell'epigrafia imperiale». *Scienze dell'Antichità*, núm. 5 (1991), p. 573-600.
- ALFÖLDY, G.; PANCIERA, S. *Inchriftliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt*. Stuttgart, 2001.
- ANDREAU, J.; VIRLOUVET, C. (ed.). *L'information et la mer dans le monde antique*. Roma, 2002.
- ARSLAN, E. A. (ed.). *La parola delle immagini e delle forme di scrittura: Modi e tecniche della comunicazione nel mondo antico*. Messina, 1998.
- BEARD, M. [et al.]. *Literacy in the Ancient World*. University of Michigan Press, 1991.
- BIANCO, G. «La lotta per l'informazione nella Roma repubblicana». A: *Mondo classico e cristianesimo*. Roma, 1982, p. 183-203.
- BOWMAN, A. K.; WOOLF, G. (ed.). *Literacy and Power in the Ancient World*. Cambridge, 1994.
- BREVEGLIERI, B. «Esperienze di scrittura nel mondo romano». *S&C*, núm. 7 (1985), p. 35-102.
- BRIZZI, G. *I sistemi informativi dei romani: Principi e realtà nell'età delle conquiste d'oltremare*. Wiesbaden, 1982.
- CAVALLO, G. «Dal segno incompiuto al segno negato. Per una ricerca su alfabetismo, produzione e circolazione di cultura scritta in Italia nei primi secoli dell'Impero». *Quaderni Storici*, núm. 38 (1978), p. 466-487.
- «Alfabetismo e circolazione del libro». A: VEGETTI, M. (ed.). *Oralità, scrittura, spettacolo: Introduzione alle culture antiche*. Vol. 1. Torí, 1983, p. 166-186.
- «Gli usi della cultura scritta nel mondo romano». A: *Princeps urbium: cultura e vita sociale dell'Italia romana*. Milà, 1991, p. 171-251.
- CORBIER, M. «L'écriture dans l'espace publique romain». A: *L'urbs: Espace urbain et histoire*. Roma, 1987, p. 27-60.
- *Donner à voir, donner à lire: Mémoire et communication dans la Rome ancienne*. París, 2006.

31. PETR., *Sat.*, 58

- COUDRY, M. «Sénatus-consultes et acta senatus: rédaction, conservation et archivage des documents émanant du sénat, de l'époque de César à celle des Sévères». A: *La mémoire perdue: A la recherche des archives oubliées, publiques et privées, de la Rome antique*. París, 1994, p. 65-102.
- CURCHIN, L. A. «Literacy in the Roman Provinces: Qualitative and Quantitative Data from Central Spain». *The American Journal of Philology*, núm. 116.3 (1995), p. 461-476.
- DAVID, J. M. «Le prix de la voix: remarques sur la clause d'exclusion des praecones de la table d'Héraclée». A: HANTOS, T. (ed.). *Laurea internationalis. Festschrift für Jochen Bleicken zum 75. Geburtstag*, Stuttgart, 2003, p. 81-106.
- HOZ, J. de «Las sociedades paleohispánicas del área no indoeuropea y la escritura». *AEspA*, núm. 66 (1993), p. 3-29.
- DI STEFANO MANZELLA, I. «Esercitazioni scrittorie di antichi marmorari». *Epigraphica*, núm. 43 (1981), p. 39-44.
- DONATI, A. *Epigrafia romana: La comunicazione nell'antichità*. Bolonya, 2002.
- DUNCAN-JONES, R. P. «Age-Rounding, Illiteracy, and Social Differentiation in the Roman Empire». *Chiron*, núm. 7 (1977), p. 333-353.
- ECK, W. «I sistemi di trasmissione delle comunicazioni d'ufficio in età altoimperiale». A: *Epigrafia e territorio. Politica e società: Temi di antichità romane*. Vol. 4. 1996, p. 331-352.
- GARCÍA MORCILLO, M. *Las ventas por subasta en el mundo romano: la esfera privada*. Barcelona, 2005.
- GIORCELLI BERSANI, S. *Epigrafia e storia di Roma*. Roma, 2005.
- HARRIS, W. V. *Ancient Literacy*. Londres; Cambridge (Mass.), 1989.
- HARTMANN, M. *Die frühlateinischen Inschriften und ihre Datierung: Eine linguistisch-archäologisch-paläographische Untersuchung*. Bremen, 2005.
- HERNANDO CUADRADO, L. A. *Los acta diurna y el registro periodístico*. Madrid, 2007.
- HINARD, F. «Remarques sur les praecones et la praeconium dans la Rome de la fin de la République». *Latomus*, núm. 35 (1976), p. 730-746.
- HUMPHREY, J. H. (ed.). *Literacy in the Roman World*. Ann Arbor, 1991.
- KELSEY, F. W. «A Waxed Tablet of the Year 128 A. D.». *TAPhA*, núm. 54 (1923), p. 187-195.
- LIBORIO, M. «Leggere l'oralità». A: CERRI, G. (ed.). *Scrivere e recitare. Modelli di trasmissione del testo poetico nell'antichità e nel medioevo: atti di una ricerca interdisciplinare svolta presso l'I. U. O. Roma: Edizioni dell'Ateneo*, 1986, p. 171-185.
- LORRIO, A.; VELAZA, J. «La primera inscripción celtibérica sobre plomo». A: BELTRÁN, F.; JORDÁN, C.; VELAZA, J. (ed.). *Acta Palaeohispanica IX. Actas del IX Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas*. Saragossa, 2005, p. 1031-1048.
- MACMULLEN, R. «The Epigraphic Habit in the Roman Empire». *American Journal of Philology*, núm. 103 (1982), p. 233-246.

- MANTOVANI, D. «Aspetti documentali del processo criminale nella repubblica. Le tabulae publicae». MEFRA, núm. 112 (2000), p. 651-691.
- MASTINO, A. *Acta urbis: Il giornalismo nell'antica Roma*. Urbino-Montefeltro, 1978.
- MUSTI, D. «Democrazia e scrittura». *S&C*, núm. 10 (1986), p. 21-48.
- PETRUCCI, A. «Per la storia dell'alfabetismo e della cultura scritta: metodi, materiali, quesiti». *Quaderni Storici*, núm. 38 (1978), p. 451-465.
- POUCET, J. «Réflexions sur l'écrit et l'écriture dans la Rome des premiers siècles». *Latomus*, núm. 48 (1989), p. 285-311.
- PUCCI, G. «Le forme della comunicazione». A: *Civiltà dei Romani: Il rito e la vita privata*. Milà, 1992, p. 233-245.
- PURCELL, N. «The ordo scribarum: a study in the loss of memory». MEFRA, núm. 113 (2001), p. 633-674.
- SALLES, C. *La lettura nella Roma antica*. Milà, 2004.
- SMITH, W. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Londres, 1875.
- STAMBAUG, J. «The function of roman temples». ANRW, núm. 2, 16, 1 (1978), p. 580-596.
- SUSINI, G. *Il lapicida romano*. Roma, 1968.
- *Epigrafia romana*. Roma, 1982.
- «Compitare per via. Spelling out along the Road». *Alma Mater Studiorum*, núm. 1 (1988), p. 105-124.
- «Le scritture esposte». A: CAVALLO, G.; FEDELI, P.; GIARDINA, A. (ed.). *Lo spazio letterario di Roma antica II: La circolazione del testo*. Roma, 1989, p. 271-305.
- TORELLI, M. «L'iscrizione 'latina' sulla coppa argentea della tomba Bernardini». *Dialoghi di Archeologia*, núm. 1 (1977), p. 38-45.
- VELAZA, J. «*Et Palaeohispanica scripta manent*. L'epigrafia romana com a model de les epigrafies paleohispàniques». A: *Scripta manent, la memòria escrita dels romans*. Barcelona, 2002, p. 52-65.
- VINE, B. «Remarks on the archaic Latin 'Garigliano bowl' inscription». ZPE, núm. 121 (1998), p. 257-262.
- *Studies in archaic Latin inscriptions*. Innsbruck, 1993.
- WACHTER, R. *Altlateinische Inschriften*. Berna, 1987.
- WHITE, P. «Julius Caesar and the Publication of acta in Late Republican Rome». *Chiron*, núm. 27 (1997), p. 73-84.
- WOOLF, G. «Monumental Writing and the Expansion of Roman Society in the Early Empire». *The Journal of Roman Studies*, núm. 86 (1996), p. 22-39.
- ZACCARIA, C. «Una forma di comunicazione nel mondo romano: le iscrizioni». A: *La comunicazione: Le vie della cultura nell'Occidente latino. Atti del convegno nazionale* (Cervignano del Friuli, Udine, 24 de maig de 2003). Cervignano, 2004, p. 15-40.
- ZANKER, P. *Augusto y el poder de las imágenes*. Madrid, 1992.
- «Il mondo delle immagini e la comunicazione». A: *Storia di Roma dall'antichità a oggi*. Bari, 2000, p. 211-245.